

Асэнсаванне вопыту сацыяльных пераўтварэнняў у СССР у сучаснай грамадскай думке (крытычны аналіз)

Паколькі Вялікія сацыяльныя рэвалюцыі з'яўляюцца эпохальнымі гістарычнымі падзеямі, яны заўсёды прыцягваюць да сябе значную ўвагу філосафаў і прадстаўнікоў грамадскай думкі. Вопыт фарміравання СССР, сацыяльных пераўтварэнняў, а таксама распаду гэтай дзяржавы, безумоўна, стаіць ў шэрагу найболей значных сацыяльных рэвалюцый.

Праблема гістарычнага феномену Савецкага Саюзу і сацыяльных пераўтварэнняў у перыяд яго існавання застаецца адной з найболей грунтоўных як у сацыяльнай філасофіі, так і ў іншых грамадазнаўчых дысцыплінах. Вопыт утварэння, развіцця, а таксама распаду гэтай дзяржавы з'яўляецца актуальным і ў сучаснасці, у перыяд імклівай глабалізацыі і вызначэнні сусветнай супольнасцю стратэгіі свайго доўгатэрміновага развіцця.

Вывучэнне вопыту сацыяльных пераўтварэнняў СССР мае ў наш час вялікае значэнне для ўсіх краін, якія ўваходзілі ў яго склад, у тым ліку і для Рэспублікі Беларусь. Існаванне ў рамках такой высокаінтэграванага краіны абумовіла значную ступень ідэнтычнасці тых праблем, з якімі сутыкнуліся новыя суверэнныя дзяржавы пасля распаду СССР і агульнага крызісу сацыялістычнай сістэмы ў цэлым. У першую чаргу гэта пытанні транзітэйнага перыяду, характэрныя для ўсіх постсавецкіх рэспублік - выбар кірунку эканамічнага развіцця, формы палітычнага ладу, рашэнне задач у сацыяльнай сферы. Акрамя таго, нягледзячы на тое, што пасля канчатковага распаду СССР усе былыя рэспублікі сталі выступаць на сусветнай арэне як незалежныя дзяржавы, застаецца мноства нявырашаных праблем у вобласці міжнароднага права, у тым ліку пра статус розных аўтаномных частак, якія ўваходзілі ў склад былога СССР. Дадзеныя пытанні прыводзяць і ў наш час да вострых канфліктаў, у тым ліку і ўзброеных. Назіраецца ўзмацненне супрацьстаяння паміж рознымі народамі, сацыяльнымі групамі, у сувязі з супярэчнасцямі ў моўнай, канфесійнай і міжнацыянальнай сферы.

У інтэрпрэтацыі сацыяльных пераўтварэнняў у цэлым, можна вылучыць тры асноўныя кірункі. Кансерватыўны напрамак адмаўляе ўсякае пазітыўнае значэнне рэвалюцыі, ліберальны кірунак часткова прызнае неабходнасць рэвалюцыйных змен, але негатыўна ацэньвае іх гвалтоўны характар. І, нарэшце, радыкальны кірунак адстойвае ў поўнай меры ўсе прынцыпы рэвалюцый.

Аднак неабходна адзначыць, што найболей перспектыўнымі падыходамі да даследавання сацыяльных пераўтварэнняў падчас рэвалюцый з'яўляюцца тыя з іх, якія ацэньваюць адбытыя змены не з пазіцый ідэалогіі старога парадку, і не з пазіцый дамінантнай у эпоху рэвалюцыі парадэгмы сацыяльных ведаў, колькі з пазіцый новай парадэгмы, якая фарміруецца падчас пераасэнсавання дасягненняў і няўдач рэвалюцыі.

Прадстаўнікі кансерватыўнага падыходу ў даследаванні вопыту савецкіх сацыяльных пераўтварэнняў (А. Салжэніцын, І. Шафарэвіч, С. Гаварухін, Б. Тарасаў, А. Ціпка і інш.), бачаць рускі шлях як асаблівы, зусім адрозны ад іншых цывілізацый. Сама ідэя сацыялізму разглядаецца як супярэчная прыродзе чалавека [1]. Мысліцелі кансерватыўнага падыходу сцвярджаюць, што разбурэнне Расійскай Імперыі было глабальнай памылкай, наступствы якой і абумовілі няправільны і дэфармаваны шлях далейшага развіцця краіны. Важнай рысай у пазіцыях дадзенага кірунку з'яўляецца ўпэўненасць у тым, што менавіта развіццё ў рамках Расійскай Імперыі забяспечыла б аптымальную і паслядоўную эвалюцыю. Таму ў якасці найболей прымальнага шляху сучаснай трансфармацыі, часта вызначаецца рэстаўрацыя каштоўнасцяў дарэвалюцыйнай Расіі. У канцэпцыях кансерватараў рэвалюцыя ўяўляецца як галоўная прычына усіх праблем і супярэчнасцяў, якія ўзніклі ў краіне. Падзеі 1917 г. паказваюцца як умова адхілення Расіі ад "натуральнага" шляху капіталістычнага развіцця ў эканоміке і дэмакратычнага ў палітыке. Такім чынам, рэвалюцыйныя падзеі пазбаўляюцца сацыяльнага маштабу і падаюцца як дзяржаўны пераварот.

У кансерватыўным падыходзе да аналізу развіцця Расіі XX ст. пераважаюць тэндэнцыйныя адзнакі, і ў цэлым гэты падыход мае прынцыповыя недахопы, якія адзначаюцца шэрагам даследнікаў. Прамысловасць амаль цалкам належала замежнаму капіталу [2; с. 181]. Развіццё Расійскай імперыі напачатку XX стагоддзя нагадвала тыповую карціну эканамічнага развіцця калоніі. Вынікам працэсаў, якія адбываліся, стаў значны рост знешнега доўга Расіі і вываз харчавання за межы краіны [3; http://chri-soc.narod.ru/ant_glava_12.htm]. У той жа час, ідэалізацыя дарэвалюцыйнай Расіі пасля распаду СССР стала першачарговым этапам у пошуку новай нацыянальнай ідэнтычнасці [4; <http://old.polit.ru/documents/517093.html>]. Такім чынам, ідэалізаваны вобраз эпохі царызма даваў краіне выдуманнае суцэльнае мінулае.

У крытыцы сацыялізму савецкага ўзору ліберальная думка цесна пераплятаецца з плынню кансерватыўнай думкі. Аднак калі прадстаўнікі кансерватыўнага кірунку робяць акцэнт на ўнікальнасці рускай цывілізацыі, то мысліцелі ліберальнага кірунку (напрыклад, А. Сінявскі, А. Сахараў, Г. Папоў,

Е. Гайдар, М. Рыклін, Вл. Кантар, А. Янаў і інш.) падкрэсліваюць, што царская Расія актыўна ішла па капіталістычнаму шляху развіцця, а рэвалюцыя адварнула краіну ад гэтага шляху. Сцвярджаецца, што спроба рэалізацыі марксісцкага праекту суправаджалася вельмі негатыўнымі фактарамі, гвалтам і ўсталяваннем таталітарнага рэжыму з-за прынцыповай слабасці дадзенай тэорыі.

Агульным недахопам канцэптуальнага падыходу ліберальных мысліцеляў з'яўляецца ідэалізацыя заходніх мадэляў развіцця, погляд на ніх, як на універсальны эталон для развіцця ўсіх краін, без уліку спецыфічнага культурна-гістарычнага кантэксту. Своеасаблівай праверкай метадалагічнай абгрунтаванасці ліберальнага падыходу да аналізу феномену СССР з'явіліся радыкальныя эканамічныя рэформы 1990-х гг. у Расіі.

Сацыялісты артадаксальнага кірунку (напрыклад, В. Первышын, Ф. Клоцваг, Б. Красільнікаў і інш.) канцэнтруюцца на дасягненнях Савецкага Саюзу, сцвярджаюць, што савецкае грамадства было практычна дасканалым. Распад СССР тлумачацца з пазіцый тэорыі загавару, палітыкай заходніх краін і здрадай савецкіх чыноўнікаў, якія аб'яўляюцца вінаватымі гэтага распаду [5], [6].

Аднак дадзеныя канцэпцыі прадстаўнікоў сацыялістычнай думкі, якія накіраваны на апалагетыку савецкага грамадства, з'яўляюцца дагматычнымі, у іх адсутнічае крытычны погляд на сур'ёзныя і відавочныя недахопы савецкага ладу.

Нягледзячы на тое, што па гістарычных мерках прайшло мала часу з моманту распаду СССР, у навуковай сферы выслучана нямала гіпотэз пра прычыны крушэння савецкай дзяржавы.

Шматлікія даследнікі лічаць, што найболей эфектыўнай у тлумачэнні працэсаў, якія адбываліся ў СССР з'яўляецца тэорыя мадэрнізацыі, паколькі савецкі досвед уяўляе сабою мадэрнізацыйны праект з уражлівымі, хоць і супярэчлівымі вынікамі. Канструкцыя "расійскай цывілізацыі", паводле якой перыяд існавання СССР - адзін з этапаў развіцця асаблівага еўразійскага шляху, уяўляецца нядоказнай і метадалагічна малаэфектыўнай [7; з. 589-590].

В. С. Сцепін разглядае распачатую ў 1980-х гг. "перабудову" як асаблівы тып мадэрнізацыйных працэсаў. СССР не ўпісваўся ў сусветны падзел працы і ў сусветны рынак, не меў магчымасці канкураваць з Захадам, адпаведна было неабходна ствараць тэхналагічныя перадумовы для постіндустрыяльнага развіцця [8; з. 67]. Асноўнай перашкодай для пераходу да постіндустрыяльнага грамадства было імкненне савецкай сістэмы стварыць грамадства ідэалагічнай

стэрыльнасці, у якім немагчыма было б вольнае распаўсюджванне інфармацыі, выкарыстанне інтэрнэту. “Перабудова” з’явілася спробай пераадолець гэтыя перашкоды. [8; з. 68]. Такім чынам, не варта лічыць немагчымасць пераходу ў СССР на постіндустрыяльны этап развіцця прадвызначаным, паколькі спробы ўстранення падобных тэндэнцый прадпрымаліся.

Савецкая эканамічная мадэль дзейнічала ў экстрэмальных сітуацыях, калі патрабаваліся канцэнтрацыя і цвёрдае размеркаванне рэсурсаў, строга цэнтралізаванае кіраванне з прымушэннем і адказнасцю работнікаў. Сама мадэрнізацыя ажыццяўлялася шляхам рэвалюцый “зверху” і ахопляла пераважна тэхналагічную і ваенна-прамысловую сферы і сістэму кіравання, яна не падмацоўвалася палітычнымі і сацыяльнымі пераўтварэннямі. З дапамогай такой мадэлі вырашаліся звышзадачы - фарсіраваная індустрыялізацыя, стварэнне абароназдольнага патэнцыялу, абарона Радзімы, аднаўленне краіны, асваенне цаліны, ударныя будоўлі. Гэта ідэя фармавала рысы савецкай свядомасці - забяспечванне малым, пагадненне з рэчаіснасцю дзеля будучыні. [9; з. 45]. Падобную ідэю выказвае і вядомы вучоны, эканаміст Л. Абалкін. Ён звяртае ўвагу на ўласцівую рускім людзям рысу - пераадольваць цяжкасці адным напорам, без дастатковай падрыхтоўкі - у выглядзе адначасовага намагання, а не паўсядзённай працы. Аднак без такога псіхалагічнага складу, гатовасці да подзвігу, да самаахвяравання цяжка было б дабіцца вынікаў індустрыяльнай эпохі. У далейшым, змена эканамічных умоў, змена тыпаў тэхналагічнай культуры выявілі слабасць такога падыходу. Сучасныя тэхналогіі, тып арганізацыі вытворчасці, складанасць тэхнікі, першым чынам электронікі, патрабуюць найвысokaй тэхналагічнай культуры, акуратнасці, выразнасці, пастаянных намаганняў. Гэтага і не хапала ў стэрэатыпах, якія склаліся у адносінах да працы [10; з. 191- з. 192].

Сур’ёзным негатыўным фактарам, які ўзмацняў цэнтрабежныя тэндэнцыі, было паступовае фарміраванне ценявой эканомікі, якая вяла да паступовага перараджэння савецкага ладу [11; з. 15]. Структура ценявой сферы паўтарала архітэктоніку сацыялістычнай дзяржавы - гэта была тая ж структура, толькі з супрацьлеглай накіраваннасцю індывідуальных намаганняў. [12; з. 536]. Пашырэнне сферы ценявых эканамічных сувязяў стала вынікам узмацнення абмежавальнага заканадаўства ў стаўленні да прыватнай уласнасці і рынкавых абменаў [12; з. 541].

Аднак у цэлым, эканоміка СССР забяспечвала галоўныя запатрабаванні грамадства і захоўвала здольнасць да функцыянавання. Так, дзяржава магла траціць значныя сродкі на ўзбраенне, космас, забяспечваць стабільны ўзровень

жыцця насельніцтва, фінансаваць адукацыю, навуку, культуру. Але яна была старамоднай, недастаткова рацыянальнай і арыентаванай на перспектыву, абмежаванай да ўспрымання навацый і ініцыятывы [9; з. 47].

Мадэрнізацыйны аспект у дзейнасці савецкай дзяржавы задаў пэўны вектар развіцця - урбанізацыя, адукацыя, вертыкальная сацыяльная мабільнасць. Нягледзячы на тое, што савецкае сацыяльнае развіццё было вельмі шырокім і глыбокім, рэалізацыя савецкай мадэлі мадэрнізацыі абумовіла некаторую асіметрыю паміж асобай, грамадствам і дзяржавай. Рацыянальная, адукаваная, па-свецку арыентаваная асоба, якая сфармавалася ў малой дэмакратычнай сям'і, дрэнна сумяшчалася з калектыўнай уласнасцю, татальным рэгуляваннем, падаўленнем ініцыятывы, недахопам грамадзянскіх і палітычных свабод. [13; з. 334]. Асіметрыя паміж развіццём асобы і дзяржавай была абумоўлена таксама ідэалагічным націскам у СССР. Савецкая ідэалогія, якая мела статус навукі і была заснавана на тэарэтычных мадэлях марксізму, не мела амаль ніякага развіцця. Калі з цягам часу, з развіццём адукацыі ў СССР, культурны ўзровень грамадзян вырас значна, то стан ідэалогіі застаўся на ранейшым узроўні. Вынікам стаў глыбокі ідэалагічны крызіс у савецкай дзяржаве. І. Валлерстайн звяртае ўвагу на тое, што існаванне аднапартыйнай сістэмы азначала, што ва ўсіх краінах сацыялістычнага блока была прывілеяваная праслойка - наменклатура, якая "пераўтварала ў насмешку ідэалагічныя прэтэнзіі Саветаў на абарону сацыяльнай роўнасці" [14; з. 24].

У цэлым, спроба захаваць "ідэалагічна стэрыльнае" грамадства апынулася не толькі няўдалай, але і бесперспектыўнай. Акрамя таго, ідэалогія савецкай дзяржавы і навуковы камунізм, навогул, замянілі рэальныя даследаванні грамадства. Вынікам стала адсутнасць разумення тых сацыяльных працэсаў, якія адбываліся. У выніку, калі крызіс стаў актуальным, і яго уразумелі палітычныя лідары, пэўная праграма па пераўтварэнні савецкага грамадства не была распрацавана. Адсутнасцю выразнага разумення неабходных дзеянняў па рэфармаванні СССР, у тым ліку, можна растлумачыць і прычыны няўдач "перабудовы".

Мадэрнізацыя ў саюзных рэспубліках з'яўлялася скастаўной часткай агульных мадэрнізацыйных працэсаў у СССР і абумовіла вялікі крок наперад у культурнай эвалюцыі гэтых народаў, а таксама рост нацыянальнай самасвядомасці. З іншага боку, нацыянальная палітыка, якая праводзілася ў СССР мела шэраг відавочных адмоўных рыс: дэпартацыі асобных народаў успрымаліся як прыгнёт [9; з. 108]. Дадзеныя падзеі, безумоўна, сыгралі вельмі

негатывную ролю, і затым сталі магутным аргументам для абгрунтавання сепаратысцкіх настрояў у канцы 1980-х гг.

Неабходна адзначыць, што нацыянальная палітыка СССР была досыць супярэчлівай. Фармальна, за кожнай рэспублікай быў замацаваны дзяржаўны статус, і паводле савецкіх канстытуцый кожная з рэспублік мела магчымасць выйсці са складу Саюзу. У 1920-1930-е гг. СССР, тым не менш, актыўна развіваўся па шляху рэальнага ператварэння ва ўнітарную дзяржаву праз барацьбу з нацыяналізмам. [15; з. 407]. Спроба пабудаваць унітарную дзяржаву з новай нацыянальнай супольнасцю "савецкі народ", выклікала раздражненне ў мясцовых эліт, уніфікатарскія тэндэнцыі ў сферы ідэалогіі і культуры, часта ўспрымаліся насельніцтвам рэспублік, як ушчамленне сваёй культуры. Наяўнасць дзяржаўных інстытутаў у саюзных рэспубліках стварала палітыка-юрыдычныя і арганізацыйныя перадумовы для рэалізацыі цэнтрабежных тэндэнцый [15; С. 410].

Такім чынам, аналіз няўдач сацыяльных пераўтварэнняў у СССР і прычын яго распаду прадстаўнікамі розных падыходаў базіруецца на тэорыі мадэрнізацыі. Ключавым элементам такога аналізу становіцца пытанне: чаму ў СССР не здзейснілася канчатковая мадэрнізацыя і з чым звязаны яе няўдачы. Такое тлумачэнне засноўваецца на лінейнай мадэлі развіцця, у якой гісторыя разглядаецца як шлях да пастаяннага прагрэсу. Аднак не ўсе краіны праходзяць адны і тыя ж фазы развіцця, паколькі ніводная краіна не развіваецца ізалявана ад усяго свету. Такім чынам, нават падобныя працэсы мадэрнізацыі маюць розны сэнс, у залежнасці ад таго дзе і на якім этапе агульнасусветнага развіцця яны адбываюцца. Дадзенае палажэнне пераканаўча даказвае І. Валлерстайн на аснове мір-сістэмнага аналізу.

Метадалагічна эфектыўнай у вывучэнні эканамічнай сферы СССР і яе ўзаемадзеянняў з іншымі эканомікамі ў глабальным маштабе, уяўляецца канцэпцыя мірасістэмы І. Валлерстайна. Капіталізм ён разглядае не толькі як асаблівы тып эканомікі і сукупнасць прававых нормаў, а першым чынам як міжнародную строга іерархічную сістэму, якая складаецца з ядра, паўперыферыі і перыферыі. Мір-сістэмны аналіз паказвае, што строгая іерархія ўсёй капіталістычнай сістэмы абмяжоўвае магчымасці краін паўперыферыі і перыферыі заняць у ёй вядучае становішча, паколькі ўся сістэма засноўваецца і функцыянуе на аснове няроўнасці. Тым самым тлумачыцца, чаму ўведзенне прыватнай уласнасці і ліберальныя рэформы не гарантавалі постсавецкім краінам аўтаматычнага паляпшэння сацыяльна-эканамічнага становішча пасля распаду СССР [16].

Расіі і СССР Валлерстайн у сусветнай капіталістычнай сістэме адводзіў ролю паўперыферыі (за кошт развіцця ВПК) і аспрэчваў уяўленне пра тое, што ў свеце пасля 1945 г. існавалі дзве "сусветныя сістэмы" - камуністычная і капіталістычная. Шматлікія прадстаўнікі мір-сістэмнага аналізу лічылі, што СССР заўсёды заставаўся часткай капіталістычнай эканомікі і ніколі не знаходзіўся за яе межамі. Такім чынам, на вызначаным этапе камуністычныя рэжымы былі змушаны адмовіцца ад некаторых сваіх спецыфічных формаў і стаць больш падобнымі на рэжымы, якія існуюць у мірасістэме.

Развіваючы канцэпцыю мір-сістэмнага аналізу, расійскі палітолаг Б. Кагарлицкі адзначае, што мірасістэма з'яўляецца ў першую чаргу эканамічнай утварэннем, і сцвярджае, што паралельнае існаванне некалькіх мірасістэм магчыма. З яго пункта гледжання, СССР з краінамі-сатэлітамі спрабаваў сфарміраваць альтэрнатыўную мірасістэму і толькі ў 1970-х гг. пачаў уключацца ў сусветны падзел працы [17; з. 482]. Насуперак уяўленням пра тое, што інтэграцыя ў сусветны рынак аўтаматычна вядзе да дэмакратычных рэформаў, у Савецкім Саюзе з 1970-х гг. назіраўся зваротны працэс. Згортванне рэформаў у эканамічнай і палітычнай вобласці стала магчыма із-за таго, што праблемы, якія ўзніклі вырашаліся з дапамогай экспарту сыравіны.

Дадзеная мадэль развіцця мела свае межы, за кошт прытоку нафтадаляраў немагчыма было бясконца кампенсавать неэфектыўнасць айчыннай эканомікі, унутраныя праблемы і тэхналагічнае адставанне. Менавіта гэтыя фактары падштурхнулі кіраўніцтва СССР да "перабудовы", якая завяршылася распадам Саюзу і крахам камуністычнай сістэмы.

Дэмантаж сістэмы сацыяльных гарантый, распад гаспадарчых сувязяў у рамках былога СССР, адсутнасць інвестыцый у доўгатэрміновыя праграмы развіцця і рэзкае зніжэнне пакупной здольнасці насельніцтва прывялі ў 1990-е гады да калапсу ўнутранага рынку. На працягу 1990-х гадоў унутраная структура грамадства стала набліжацца да "перыферыйнай" мадэлі. Пасля канчатковай дэінтэграцыі, эканоміка Расіі і іншых постсавецкіх краін да канца 1990-х гг. набыла капіталістычны характар толькі часткова, захоўваючы рысы савецкай сістэмы.

Сур'ёзным пытаннем застаюцца супярэчнасці ў сацыяльнай сферы постсавецкіх грамадстваў. Надзеі людзей звязаныя з ліберальнымі пераўтварэннямі пасля распаду СССР не апраўдаліся. Больш таго, парыў паміж ілюзіямі і рэальнасцю апынуўся шокавым і абумовіў узнікненне ў грамадскай і індывідуальнай свядомасці мноства парадоксаў. Ж. Тошчанка кажа пра з'яўленне "парадаксальнага чалавека" - у сувязі з супярэчнасцямі ўнутры

грамадства чалавек шчыра імкнецца да дасягнення ўзаемавыключальных мэтай, не заўважаючы парадаксьнасьці сваёй свядомасьці і паводзін. Акрамя таго, можна казаць пра тое, што постсавецкая прастора характарызуецца ўзнікненьнем такой з'явы як сацыяльная анамія - грамадству ў цэлым уласціва негатыўнае стаўленьне, як да мінулых пераўтварэньняў, так і да магчымых будучых, нават нягледзячы на некаторую стабілізацыю і паляпшэньні. Такі псіхалагічны стан грамадства абумоўлены супярэчнасьцямі паміж абвешчанымі каштоўнасьцямі і немагчымасьцю іх рэалізацыі [18; з. 485].

Такім чынам, зыходзячы з асноўных кірункаў у аналізе сацыяльнага вопыту СССР, можна вылучыць некалькі стратэгий у асэнсаванні перспектывы далейшага развіцця постсавецкай прасторы. У радыкалізме лібэральнага падыходу выяўляецца нігілізм у стаўленьні да ўсіх дасягненьняў СССР і прысутнічаюць выключныя надзеі на рынкавую будучыню. Для рашэньня ўсіх грамадскіх праблем трэба разбурыць, бескампрамісна адмовіцца ад мінулага. Аднак пры такім падыходзе рынак са сродку, неабходнага для рашэньня эканамічных і сацыяльных задач ператвараецца ў мэту, што робіць яго інструментам росту сацыяльнай напружаньня. Сацыялістычны дагматызм супрацьстаіць новаму і абсалютызуе дасягненьні мінулага. Пры гэтым адсутнічае бачанне перспектывы, няма адчуваньня неабходнасьці пастаянных зменаў.

Усе гэтыя з'явы ставяць пытаньне пра напрамак далейшых пераўтварэньняў у постсавецкіх дзяржавах і стаўленьні іх да капіталістычнай мірасістэмы. Вопыт СССР паказвае, што існаваньне ў яе рамках не забяспечвае самастойнае развіццё, у той час як аддаленне ад яе прыводзіць да ізаляцыі. Такім чынам, каб не заставацца на перыферыі, далейшы кірунак развіцця Расіі і іншых краін постсавецкай прасторы павінны вызначацца арыентацыяй на пераўтварэньне сучаснай мірасістэмы.

Спіс літаратуры

1. Шафаревич, И. Р. Социализм как явление мировой истории / И. Р. Шафаревич. – Москва: Изд-во Эксмо, 2003 – 448 с.
2. Кара-Мурза, С. Г. Советская цивилизация (книга первая) / С. Г. Кара-Мурза. – Москва: Алгоритм, 2001. – 528 с.
3. Антонов, М. Капитализму в России не бывать! / М. Антонов // Христианский социализм как русская идея [Электронный ресурс]. – 2004. – Режим доступа: http://chri-soc.narod.ru/ant_glava_12.htm. Дата доступа 28.04.2009.

4. Ферретти, М. Расстройство памяти: Россия и сталинизм / М. Ферретти // Информационно-политический канал Полит. Ру [Электронный ресурс]. – 2002. – Режим доступа <http://old.polit.ru/documents/517093.html>. - Дата доступа 10.04.2009.
5. Красильников Б. Н. Истоки предательства Российской империи и Советского Союза / Б. Н. Красильников. – Москва: Альтернатива, 2005. – 524 с.
6. Первышин, В. Г. Развал Советского Союза История СССР с 1946 по 1991 гг.: Историческое расследование. – Москва: Компания Спутник+, 2007. – 493 с.
7. Тишков, В. А. Этнический фактор и распад СССР: варианты объяснительных моделей / В. А. Тишков // Трагедия великой державы: Национальный вопрос и распад Советского Союза. / Отв. ред. Г. Н. Севастьянов., сост. С. М. Исхаков. – Москва: Изд-во «Социально-политическая мысль», 2005 – с. 588 – 600.
8. Степин, В. С. Модернизация. Но какая? / В. С. Степин // Перестройка: Двадцать лет спустя / Сост. В. И. Толстых. Москва: Русский путь, 2005 – с. 65-73.
9. Чешко, С. В. Распад Советского Союза. Этнополитический анализ. – Москва: Координационно-методический центр прикладной этнографии Института этнологии и антропологии РАН, 1996. – 306 с.
10. Абалкин Л. И Россия: поиск самоопределения: очерки /Л. Абалкин. – 2-е изд., доп. – Москва: Наука, 2005. – 464 с.
11. Алексеев, В. В. Распад СССР в контексте теорий модернизации и имперской революции/ В. В. Алексеев, Е. В. Алексеева //Отечественная история № 5, 2003, с. 3 – 20.
12. Тимофеев, Л. М. Институциональная коррупция социалистической системы / Л. М. Тимофеев // Советское общество: возникновение, развитие, исторический финал: В 2 т. Т 2. Апогей и крах сталинизма /под общ. ред. Ю. Н. Афанасьева. Москва: Российск. гос. ун-т. 1997 – 761с.
13. Миронов, Б. Н. Социальная история России периода империи (18-начало 20 в.): В 2 т. / Б. Н. Мирнов - 3-е изд., испр., доп. - Санкт-Петербург: «Дмитрий Буланин», 2004 – 583 с.
14. Валлерстайн, И. Конец знакомого мира: Социология XXI века / Пер. с англ. Под ред. В. И. Иноземцева / И. Валлерстайн. – Москва: Логос, 2004. – 368 с.
15. Пихоя, Р. Г. Почему распался Советский Союз / Р. Г. Пихоя // Трагедия великой державы: Национальный вопрос и распад Советского Союза. / Отв.

- ред. Г. Н. Севастьянов., сост. С. М. Исхаков. – Москва: Изд-во «Социально-политическая мысль», 2005 – с. 404 – 422.
16. Валлерстайн, И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире. / И. Валлерстайн. Пер. с англ. П. М. Кудюкина. – Санкт-Петербург: Изд-во «Университетская книга», 2001. – 416 с.
17. Кагарлицкий, Б. Ю. Периферийная империя: циклы русской истории / Б. Ю. Кагарлицкий. – Москва: Алгоритм, Эксмо, 2009. – 576 с.
18. Тощенко, Ж. Т. Парадоксальный человек: монография / Ж. Т. Тощенко – 1-2 изд. перераб и доп. – Москва: ЮНИТИ-ДАНА, 2008 – 543 с.

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ